

Василь Сокіл ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО

З ГЛУШИНИ — ДО ВЕЛИКОГО МІСТА

Восени 1914 року відвезли й мене вчитися до Катеринослава. Там уже були старший брат Микола та сестра Марія. Микола вчився у відомому комерційному училищі, яке готувало фінансових та господарських адміністраторів середнього рангу. А сестра — в жіночому приватному училищі Степанової. Для мене батьки визнали доцільним не комерційну, а гімназіальну освіту. Очевидно, своїм педагогічним чуттям розуміли, що для кого краще. Справді, Микола став помітним у Донбасі гірничим інженером і дуже успішно прогресував, коли б не чорні тридцяті роки... Училище Степанової мало ухил в гуманітарну мистецьку освіту. Марія в тому училищі виявила вокальні здібності, згодом почала вчитися співу у відомій викладачці Катеринославського музучилища проф. Зінаїди Малютіної. 1925 року сестра була вже прийнята до Харківської державної опери, де почала блискучу кар'єру оперної співачки. А мене батьки спрямували на оволодіння гуманітарними науками.

Після року навчання в приватній гімназії Фавицького (пригадую неохайний вигляд житлового будинку, пристосованого так-сяк до шкільних умов, — темні клясні кімнати, недисциплінований склад учнів. непривітні вчителі, — я навіть зажурився...) мене перевели до Другої клясичної гімназії. В місті була ще й перша, але туди дітям простого походження двері були зачинені.

Гімназія містилася в спеціально збудованих корпусах на Соборній площі у верхній частині міста. Просторні, світлі кляси, велика зала, в якій перед уроками школярі ставали в шеренги і вислуховували молитву, після чого розходилися по клясних кімнатах. Дисципліна була зразкова. Суворі, але добрі були клясні вихователі. Директор Гучков страхав своїм велетенським ростом і широкою бородою. Навчатись у цій гімназії було приємно і легко. На перемінках (якщо було тепло) вибігали на площу перед гімназією, бігали, грали у футболу. Цей футбол на все життя запам'ятав: одного разу, набігавшись та розігрівшись, захворів на тиф і пролежав у маячні довгі тижні в палаті міської лікарні якраз з другого боку площі, саме проти гімназії.

Посередині площі стояв собор. Він відомий був мені тоді тим, що за проектом його мали збудувати розміром собору св. Софії в Константинополі, але, мабуть, грошей вистачило на значно меншу і скромнішу споруду. Однак, автор проекту побажав показати, якою мала бути будівля, і навколо собору поставили цегляну огорожу точно за параметром константинопольської Софії.

Площа ця. розташована в нагірній частині міста, заснованого 1787 року, спершу плянувалась як центр міста, будованого князем Потьомкіним на прославу своєї коханки — цариці Катерини. Зліва від собору ближче до Дніпра спорудили палац і навколо нього посадили великий парк аж до високого дніпрового берега. З протилежного боку довгастої площі височів масивний корпус Гірничого інституту з пам'ятником цариці перед головним входом. А неподалік від інституту місцевий меценат і аматор науки й мистецтва Поль збудував невелике, архітектурно привабливе приміщення для Історико-краєзнавчого музею, відомого тим, що керував ним і невпинно його збагачував новими експонатами славетний український вчений — дослідник історії Запорозької Січі і ревностний збирач і охоронець матеріальної культури цього району України Дмитро Іванович Яворницький.

Катеринослав тоді вже був містом з понад 200 тис. мешканців. Від соборної площі й до

вокзалу кілометри на два довжиною пролягла струнка магістраль — широкий проспект: найширший, казали, в світі. Посередині бельгійська компанія ще 1898 р. вперше на Україні проклала дві трамвайні колії (за моїх юних років вагони були маленькі, відкриті з обох боків і з приступками). По обидва боки колій простяглися на всю довжину проспекту обсажені деревами та кущами бульвари, створені ще в 50-і роки минулого століття. Направо і наліво від бульварів була бруківка, а ще далі тротуари вздовж кількоповерхових будинків.

Хоча тоді вони піднімались не більше трьох поверхів, мені уявлялись велетнями. Такого я ще не бачив! Відкрився переді мною ще один клаптик нового світу. Дуже я любив ходити невідомими вулицями, забрідати бозна в яку далечінь і, на диво, ні разу не заблудився. Мав звичку тримати в пам'яті не лише вигляд тої чи іншої вулиці, але й фіксував назву вулиці. Само по собі це вже було надзвичайним: вулиця мала назву! Чи могло бути щось подібне в Гусарці? Там казали: «сходи до Москальків», або «та він живе біля греблі». А тут з повагою читаєш: «Широка, Порохова, Чечелівська. Кам'яна, Звивиста, Лісова, Польова...» Чудеса та й годі!

Потьомкінський палац... З високого кам'янистого берега Дніпра, де він збудований, по той бік річки через Воронцовський острів видно було піщаний берег, на якому тоді самотньо зводилися корпуси заводу німецького підприємця Гантке, де вироблялись в основному гвіздки, дроти та костилі для шпал на залізниці. Наліво вгору виднівся двоярусний міст через Дніпро довжиною майже з кілометр. Нагорі — для пішоходів та транспорту, а внизу в ажурному плетиві залізного тунелю проходила залізнична колія.

У мої дитячі роки навколо міста вже буйно виросла промисловість. А першою в місті ще в потьомкінські часи 1793 року постала суконна фабрика, яка проіснувала якихось тридцять років, після чого в одному з її корпусів устаткували хлібопекарний завод. Здається, й зараз він існує. А цегляна біла будівля клясичного стилю тих часів з традиційними десятьма колонами по фасаді зберігається як історична пам'ятка міста. Близькість Криворізького рудного району з одного боку, і вугільного Донецького дали сприятливі умови для виникнення великої металургії. Невдовзі почав діяти Брянський завод — тепер ім. Петровського, поруч з ним збудували металообробний, т. зв. мостовий завод, який в кінці 1920-х років давав, либонь, основну масу металовиробів для Дні-пробуду. По другому боці Дніпра проти міста виростав новий промисловий район — Нижнедніпровськ.

Все це я обходив, обдивився (певна річ, зокола), вражався вечірніми картинами палаючих небес під час випуску плавки з доменних печей, лазив по купах ще неви-стиглого шлаку-жужелиці поблизу заводу, знаходив різноманітні «багатства» у вигляді фантастичних рештків металевих виробництва (кишені обривалися від тягару такого скарбу!).

Не так легко було батькам з їхніми заробітками вчити відразу трьох дітей у Катеринославі. Однак ми не відчували нестатків, були неголодні, вдягнені, взуті і, найважливіше, цим усім були забезпечені, живучи в одній сім'ї на повному, як то кажуть, харчі. Як пізніше я чув, батько в ті часи мав немалі, хоч і не завжди безпечні стосунки з прогресивними українськими колами. Ще з Гусарки він підтримував знайомство і ділові зв'язки з Дмитром Івановичем Яворницьким. Пам'ятаю, у нашій хаті була чимала колекція археологічних знахідок, які батько вишукував у людей, а потім пересилав до катеринославського музею. Вміючи грамотно писати, він надсилав свої нотатки до журналу «Діло», друкуючи їх під псевдонімом «Селянин». Нема сумніву, що ці зв'язки допомагали і в нашому навчанні. Відомо, що брата Миколу прийняли до комерційного училища завдяки Дмитрові Івановичу, який познайомив батька з директором училища, освіченим українцем, «дей-ствительним статским советником» Антоном Степановичем Синявським. Між іншим, в тому училищі історію викладав Дмитро Дорошенко, згодом відомий державний діяч, міністер закордонних справ Української держави, а на еміграції перший президент Української вільної академії наук — У ВАН.

Не знаю, коли й як заприязнилися батьки з Іваном Михайловичем Трубою, але від якогось року, здається, це був 1916 рік, сім'я цього відомого в місті інженера-залізничника гостинно прийняла нас трьох до свого дому. Господар мав два будинки на Пороховій вулиці (тоді це була крайня вулиця в західній частині міста), — один чотириповерховий з червоної цегли казенного типу дім, квартири якого винаймались, а в середині двору — розкішного саду стояв просто казковий палац на два, ба, навіть на три поверхи з фантастичними баштами, терасами, колонами, бальконами, відкритими і закритими верандами серед клумб, квітників, декоративних дерев у садку з піщаними доріжками, альтанками. В ньому жила родина Трубів. Дружина Івана Михайловича Віра Петрівна була лише домогосподаркою і дбайливою матір'ю трьох дітей, Олесі моїх років і менших Тараса й Бориса.

Не лише своїм незвичайним виглядом цей дім дуже запам'ятався мені, але головним чином надзвичайно милою, затишною атмосферою дружньої сім'ї. Труби мали багато друзів і близьких приятелів серед українських кіл. В їхньому гостинному домі завжди, а особливо весною та восени, було гамірно від гостей. Певна річ, я тоді не прислухався, які гості приїжджали, але згодом знав, що бачився з такими відомими українськими діячами, як Євген Вировий. Василь Доманицький. подружжя Кривинюків. Павловських. Одного разу, пригадую, гостювала Олена Пчілка, хоч жила вона далеко від Катеринослава. Бували у Трубів і Синявський та Дорошенко. Не раз був і Яворницький.

Пам'ятний мені цей дім ще й тому, що в ньому я вперше дізнався про кольори українського державного прапора. В це мене втаємничила Олеся, яка показала книжку, в якій розповідалось про козацтво, гетьманів України, про клейноди, булави, вбрання, зброю козацького війська. В книжці було немало кольорових малюнків, на одному з яких я побачив жовто-блакитний прапор.

В домі Трубів нам доводилось проходити нелегкий курс опанування міською культурою і належних правил поведінки. Великий клопіт я мав з російською мовою. В домі Трубів панувала українська мова так, як і в нашій сім'ї, але Віра Петрівна часто звертала мою увагу на неправильну вимову російських слів. Я це й сам знав і не раз червонів від сорому, коли гімназисти потішалися з моєї кумедної мови. Пригадую, скільки горя завдавало мені невміння знайти російський відповідник українського виразу «отакій завбільшки». Кожен раз я казав: «вотакій завбільшки».

Немало ускладнень траплялось і з правилами поведінки за «панським» столом. Добре пам'ятаю суворого на вигляд Івана Михайловича, завжди чепурно вдягненого до обіднього столу, спортивного типу мужчину з чорною борідкою, подібною у декого з гостей Труби. Борідка така ніби стала тоді модою чи що, бо пізніш я бачив на фотознімку Володимира Винниченка з точнісінько такою ж борідкою, як у Івана Михайловича. А потім ще й у Михайла Оверковича Авдієнка, одного з керівників катеринославської організації Української комуністичної партії — УКП. Хто ж у кого запозичив ту бороду?

Господар дому, видно, від усіх вимагав дисципліни, ввічливості, пошани до старших. Здається, всі його трохи побоювались, а надто ми, селяки-квартиранти. До столу завжди першим мав сідати Іван Михайлович. Моє ж місце, на превелику біду, було якраз на протилежному від господаря кінці продовгуватого столу, і ця обставина весь час тримала мене в напруженні й тривозі, щоб не дай Боже чогось не вчинити за таким столом і в такому вельмиповажному товаристві. І треба ж було трапитися, щоб, мов на гріх, одного разу в тарілку супу мені поклали шматок курячої шийки. Я делікатно, щоб не капнути з ложки на чисту скатертину, з'їв суп. На дні тарілки лежав той злочасний шматочок. Після довгого роздуму, я вирішив не брати його пальцями, а вжити для цієї відповідальної операції культурних приладів у вигляді ножа й виделки. Ніж виявився цілковито тупий, і я марно намагався ним що-небудь відрізати від того шматка. Тоді я наколов м'ясо виделкою і спробував надкусити. Однак, курка

була стара, а шийка така жилава, що потрібні були значні зусилля з боку виделки. Нею я енергійно потяг від себе той шматочок, який міцно тримав у зубах, але не розрахував зусилля і в результаті виделкою вирвав з рота ту прокляту шийку і, мов з праці, кинув її через весь стіл прямісінько в інтелігентну бороду господаря дому, шановного Івана Михайловича.

Характерно, що ніхто, крім мене, не засміявся з цієї комічної ситуації. Іван Михайлович щось вигукнув, торохнув рукою об стіл, схопився з місця і... Обід, певна річ, був зіпсований, а мене на другий день пересадили на інше місце. Відтоді я сидів проти сестри. Вона так, як і я, не була позбавлена почуття гумору, і ми з нею довгий час нишком пересміхувалися з приводу цієї повчальної для мого виховання пригоди.

Іван Михайлович і не думав гніватись на мене, незабаром сам жартома згадував мою невправність. Суворий він був зовні, фактично мав добре серце. Якось він навіть хотів нас повезти влітку на вакації разом з своєю сім'єю на дачу в Сосницю Чернігівської губернії, куди вони щоліта виїжджали. Але нам не довелося тоді побувати в тій далекій Сосниці, про яку так цікаво розповідала мені Олеся. На свої літні вакації ми поверталися до своєї Гусарки.

Миля, щедра, гостинна була сім'я. І ніхто не міг пояснити, що сталося через три-чотири роки, коли Іван Михайлович раптом залишив дружину й дітей і разом з деякими українськими діячами помандрував на Захід. І слід його пропав. А сім'я опинилась у великій скруті. Батьки чим могли допомагали, поки Віра Петрівна не виїхала з Катеринослава.

А про ту Сосницю довелось згадати аж через шістьдесят років після того часу, коли в домі Трубів почув я цю назву. 1977 року їздив я туди з нагоди якогось ювілею Олександра Довженка, який народився в цій же Сосниці. Був я в музеї славетного мистця, — в хаті його батька Петра Довженка, який у гіркий час як заможний господар попав було під розкуркулення.

На диво, надзвичайно щедрою буває радянська влада! Після цілої серії витончених тортур і садистських знущань, скерованих на світової слави мистця, після передчасної в зв'язку з цим смерті Олександрові Довженкові поставили аж два пам'ятники! Перед ворітьми лицем до вулиці юний, впевнений, нічим не затьмарений Сашко рветься в світле майбутнє, а в глибині двору стоїть погруддя зрілого, задумливого, трохи смутного Олександра Петровича.

Милуючись мальовничим селом, яке зберегло й після воєнної пожежі свій національний кольорит старовини, згадав я родину Трубів. Справді, вибір ними цього чарівного куточка над Десною для літування був цілком зрозумілий.

І ВІДРАЗУ — ДО ПОЛІТИКИ!

Революція в лютому 1917 року відгукнулася в Катеринославі масовими демонстраціями. Далекий тоді від розуміння подій, я був захоплений видовищем: весь проспект з обох боків заповнили колони демонстрантів з прапорами. Зрідка траплялись і жовто-блакитні, але переважали червоні. Повсюди лунали пісні революційного характеру. Відчувалося загальне піднесення. Жодних інцидентів не видно було: всіх єднала одна вістка — скинуто царя, кінець війни!

Навчання в гімназії всього на кілька днів порушилось, але швидко увійшло у звичну форму, порядок ні в чому не змінився, дисципліна додержувалась на належному рівні. Клясні наставники попереджали, щоб ми пильно готувалися до перехідних екзаменів, — закінчувався третій рік мого навчання в гімназії.

Літо, як завжди, проводили в Гусарці та Преображенці. Двоюрідний брат Гриша мав уже вісімнадцять літ і намагався, може, переді мною, висловити свої міркування з приводу подій в країні. Запам'ятались його слова: «Буде велика війна». — «З німцями?» — допитувався я. —

«Ні, самі з собою будемо битись», — незрозуміле для мене відповідав передбачливий брат.

Восени ситуація в Катеринославі змінилася. Батьки переселили нас на іншу квартиру по Казанській вулиці. Микола після закінчення комерційного училища поступив до Гірничого інституту і жив окремо від нас. А ми з сестрою розташувалися в бідненькій, вбого вмебльованій, брудненькій кімнатці на першому поверсі з вікнами просто на тротуар. Після чудової хати Трубів це було мало приємно, проте, до всього звикнути можна, — згодом це житло навіть почало подобатись. Мабуть, тією свободою поведінки, яку воно нам давало.

Тієї ж осені я дізнався, що в місті є українська молодеча організація, до якої закликали приходити для знайомства. Про це першим мені сказав один старшокласник, ім'я не пам'ятаю, до того часу з ним я не приятелював, але він, певне, знав, що я з української сім'ї. Він мені назвав адресу. І годину, коли туди треба приходити. Адреса була не зовсім точна, нелегко було знайти приміщення і вхід до нього. Це було на проспекті, десь недалеко проти міського саду. Невеличкий будиночок знайшовся в глибині двору. Але на вхідних дверях висіла від руки написана табличка: «Польський клуб «Огніско». Це мене здивувало, я вже хотів піти геть, коли помітив, як одна дівчина обійшла будинок зліва і увійшла в двері бічного приміщення. Я попрямував за нею. Двері були незамкнені, я несміливо відчинив їх і зайшов до зовсім малесенької кімнатки, в якій на бічних лавках під стінами сиділо душ десятеро юнаків та юначок. Біля стіни за столиком стояв старший хлопець, який, не припинивши говорити, рухом запросив мене сісти на вільне місце.

Чи то з несподіванки від першого приходу, чи розгубленості, для мене не був зрозумілим зміст його промови, але наприкінці стало ясным. Він голосно і врочисто проголосив. «Вся українська молодь повинна віднині бути членами УКРЮСу». У мене не вистачило рішучості (не хотів показати себе невігласом), запитати, що то значить. Однак наступного разу мені розшифрували. Абревіатура ця складалася з трьох слів — Українська юнацька спілка.

Так я став членом УКРЮСу. Формально треба було подавати якусь заяву, я написав, що хочу вступити в цю організацію, бо вона стоїть за Україну. Не пам'ятаю, щоб давали якісь квитки чи посвідки. Хлопець-керівник знав нас особисто, до того й небагато нас було, тому, мабуть, ніяких документів від нас не вимагалось. Просили приходити, здається, щосуботи. Щоразу помічав я нових людей, кімнатка робилася тісною, незручною. Бесіди нічого не лишали в моїй голові. Були вони занадто загальними: чулися заклики до єднання в боротьбі за вільну Україну, але чогось конкретного ніхто не пропонував. Через якийсь час я став відвідувати зібрання нерегулярно, а коли одного разу знову завітав, то на дверях того приміщення висіло оголошення про те, що організація юнацької спілки перебралася в інше приміщення, адреса буде пізніш подана.

Не дізнався я про нову адресу. А якогось разу на дверях, де була табличка польського клубу, висіла інша: «Районний комітет комсомола»...

Така зміна вивісок характерна була для того вельми мінливого часу. Як по всій Україні, так і в Катеринославі органи влади мінялися часто. Центральна Рада. Гетьман, Директорія у змаганні за владу (принаймні в катеринославських умовах) не вели між собою збройної боротьби. Влада їхня зовні мало відрізнялась одна від одної формою правління. Глибшої аналізи такий хлопчина, як я, не міг робити, а практично, скажімо, з нашої родинної точки зору можна було бачити, що більшість громадських діячів чи урядовців лишалася на своїх місцях за всякої української влади. Батько мій, наприклад, весь час з деякими перервами від 1918 року до остаточного завоювання України більшовиками працював у різних відділах та комітетах народньої освіти.

Політичні партії — українські соціал-демократи (ес-деки) та соціал-революціонери

(есери), організаційною і практичною діяльністю в нашому місті поступалися перед російськими, особливо, перед більшовиками, які вже перед революцією мали значний вплив на робітництво місцевих заводів, кваліфікований склад якого на той час був переважно російський. Український селянин тільки з революцією потягся на заводи, але, не маючи відповідної технічної освіти, ставав переважно чорноробом, до того ще й не постійним, а сезонним. Хліборобства боявся кидати, поки колективізація не погнала його в пролетаріят. Весною, літом та восени хазяйнував він на землі у приміських селах Діївці, Кам'янці, Сухачівці. Підгороднім тощо, а на зиму йшов заробляти гроші на металургійний Брянський завод та на численні нижнедніпровські підприємства.

В такій ситуації важко українським партіям було завойовувати вплив серед робітництва. Через кілька років на початку 1920-х років на цих заводах значно змінився національний склад. На українську частину робітництва відтоді в своїй діяльності стали орієнтуватися українські есдеки, а особливо партія укапістів, катеринославська організація якої досить активно змагалася з промосковською партією більшовиків в Україні — КП(б)У.

А події в 1918 — 1920 роках блискавично мінялися. І такому наївно захопленому хлопцеві, як я, все здавалося великим спектаклем, в якому навіть дітлахам можна. У мене, певна річ, всякі «комсомоли» та «соцмоли» не викликали аніякісінького інтересу. Вихований в патріотичній сім'ї, я тягся до національного середовища, в якому відчував себе легко. В Катеринославі, часто без певного проводу, стихійно організовувалися групи молоді, яку об'єднувала ідея «української справи». Пригадую, збирались ми, душ десятеро, в квартирі якоїсь старшої пані, слухали поезію Шевченка, читали романтичні повісті Кащенко, співали українських пісень, пили чай...

Тепер можна висловити критичні зауваження і жаль, що не тим займалися, проте ніхто не насмілиться перекреслити значення бурхливого вияву національної сві-домости української молоді, яка в ті часи, озброєна романтичними гаслами, співаючи патріотичних пісень, не раз відважно йшла проти московських завойовників, життя свого не шкодуючи.

За своїм юним віком я в ті дні не був готовий до таких активних дій. Однак старші (і то на три чотири роки) дівчата і хлопці почали діяти не лише за просвітянськими гаслами, а вдавалися до активного опору ворожим силам.

Десь у кінці літа 1918 року під час одного недовгого панування більшовиків у Катеринославі органами ЧК була несподівано арештована сестра Марія, якій тоді сповнилося всього 16 років. Пригадую, арешт чомусь в сім'ї не викликав тривоги. Коли чекісти прийшли по сестру, мати, за своїм переконанням вірячи, що все, що не робиться, — все до кращого, також не виявила хвилювання. Тільки клопоталася, що не було чого їстинного дати Марії з собою, і не знайшла іншого, окрім кавуна, якого й дала їй, щоб було чим гамувати спрагу на допитах...

Не пам'ятаю, їла вона той кавун, чи його забрав слідчий, однак, через кілька днів сестру відпустили, хоч справа, через яку її покликали до ЧК, виявилася аніяк не жартівлива.

А перед цим на березі Дніпра з боку Нижнедніпровського жителі знайшли тіла двох замордованих мешканок того району. Одна з тих дівчат була знайома моїй сестрі. А в ЧК той слідчий суворо допитувався у Марії про її зв'язки з розстріляними дівчатами. Одна була по-другою сестри — Марина Кривошия, якої я не знав, а з другою трохи був знайомий. Вона була здібна поетеса Олена Шпота. З офіційного повідомлення в газеті стало відомо, що в Нижнедніпровському органами ЧК викрито українську націоналістичну організацію молоді, яка прагнула «повернути владу капіталістів та поміщиків».

Слід сказати, що не так у самому Катеринославі, як у районі по той бік Дніпра, в

Нижнедніпровську, де створилася суміш сільського й робітничого населення, найактивніше виявився патріотичний український рух. Особливо помітний він був у навколишніх селищах Амур, Бараф тощо. Ще перед революцією там існували просвітянські організації, одним з керівників яких був добре відомий тоді Ємець (на жаль, не пам'ятаю ні його професії, ні імени, але це прізвище й далі було відоме в тому районі). Тож і та група, в якій діяли Марина Кривошия та Олена Шпота, походила з цієї нижнедніпровської дільниці. Загибель їх набирала трагічного характеру саме тому, що їхній розстріл відбувся буквально перед визволенням міста військами Директорії. І похорон цих двох відважних патріоток набрав урочистого характеру.

Тимчасом згадуються трохи раніші дні...

На фоні пропагандистських «переможних» реляцій більшовицького уряду в Харкові, де говорилося про утвердження радянсько-московської влади, ранньою весною 1918 року з Києва пролунав 4-й Універсал, який проголосив: «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу».

У святковому піднесенні, на всю широчінь проспекту, спливаючи з гори Соборної площі, прямувала велелюдна демонстрація. В її лавах бадьорим кроком, щоб не відстати, поспішав тринадцятирічний гімназист. Він старався триматися на чолі колони поруч з кремезним дядьком у солдатській шинелі з прапором у руках. І на грудях демонстрантів ясным вогнем горіли весняні барви, як і на прапорах. І на розхристаній сірій гімназіяльній шинелі також красувався він. жовто-блакитний вогник.

Хвилі весняного пробудження перекочувалися довгим і широким катеринославським проспектом. Лунали пісні і дзвінки слова Олесевого вірша: «Яка краса! Відродження країни!..»

Пробудження природи! Відродження України!

Але швидко зів'яв весняний квіт, прийшла люта зима. Тільки в серці хлопця навічно лишився теплий спогад про радісні кольори: жовтий і блакитний.

Жовтий колір — це земля моя. де народився, весною вкрита медовим цвітом свиріпи, жовтцю, гірчиці та запашного буркуну. А блакить — це широчінь моря нашого, глибочінь неосяжного українського неба. На превелику біду, на квіти короткої весни українського державного відродження повіяли мертвячі вітри московської півночі, і лагідні, ласкаві кольори, жовтий і блакитний, відтоді були оголошені смертельно ворожими для кольору червоного, жорстокого, кривавого.

Тоді той ентузіастично настроєний гімназист ще не усвідомлював небезпеки, зберігаючи довгі роки у своїх домашніх схованках весняно-запашну квітку державного прапора.

Щастя того хлопчини, що, коли через сім років його заарештувало ГПУ. у нього вдома не зробили трусу. А коли привели до камери губернської тюрми, яка нахабно височіла на тому ж проспекті, де він не так давно гордовито з жовто-блакитною стрічкою на грудях ішов у радісній колоні демонстрантів, — там йому пощастило зустрітися з кількома старшими товаришами-одно-думцями, до яких він щиро було перед тим прилучився, глибоко і. мабуть, наївно вірячи, що їхніми стремліннями можна буде знову піднести вгору прапор вільної Української держави. Можливо, думав він тоді, хай буде на тому прапорі і червона смужка Адже без крові не обійтися.

Але не поспішаймо з кров'ю і тюрмою. Повернімося назад, у 1918 рік...

З настанням революційних років батьки серйозно вирішили залишити село. Троє дітей уже майже постійно жили в місті, шлях їхній далі мав пролягати далеко від Гусарки. Тому

батько наполегливо шукав можливість придбати в Катеринославі яке-небудь власне житло. Восени 1918 року натрапив він на одного заможного комерсанта, який передбачливо вирішив тікати з неспокійної країни в землю обітовану, Палестину. На вигідних умовах батько купив у нього чотирикімнатну квартиру з усіма меблями та хатнім, господарським начинням. І ми переїхали в цей будинок на Бородинській тихій вулиці, у просторі квартиру на другому поверсі з великим бальконом. На моє враження, це була справді панська хата з добротною меблею. килимами на паркетній підлозі і на стінах, великим дзеркалом, висячою на гирях люстрою на п'ять ламп і, диво-дивне, — з величезним концертним роялем червоного дерева. Я відразу ж вирішив, що буду піяністом, хоча першість віддавав сестрі, яка вже трошки вміла бринькати...

СТИХІЯ БУНТУ

Весь 1918 рік в Україні тривали безперервні зміни політичної ситуації. Німці не сприяли створенню громадського ладу, пришельці домагалися лише одного: вивозу з України продовольчих товарів та промислової сировини. Влада українських урядів, які часто мінялися, не знаходячи належної політичної лінії, поширювалася далеко не на всю територію країни. Повсюди виникали місцеві влади, а найчастіш анархічне безвладдя. На південному сході з'явився Нестор Махно. Його рух блискавично охопив усю Катеринославшину та Таврію. В кінці 1918 року він зі стотисячною армією захопив навіть Катеринослави. А тим часом з Північного Кавказу через Кубань просувалася російська добровольча армія генерала Денікіна, десь у середині того року дійшовши аж за нашу Гусарку.

Мати з двома меншими дітьми в цих неспокійних обставинах все ще лишалася в селі, не передбачаючи небезпеки, на яку наражалася. Гусарка зробилася махновською. Анархічна стихія потягла за собою не лише бідняків, але й заможних селян, освічених. Дуже багато батьківських учнів посіли провідні місця в місцевих загонах. З одного боку, близькість села від махновського центру Гуляй-Поля. з другого, національний склад сільського населення Гусарки відразу виявив свою антиукраїнськість — все це призвело до того, що велика частина не тільки молоді, а й літніх селян з запалом почали організовувати загони і швидко анархісти повністю захопили владу в селі. В ту пору ніхто цьому рухові не міг вчинити належного опору. Німців тут зовсім не було, представників українських урядів ніхто не бачив, більшовиками тоді і не пахло. Денікінці, одного разу дійшовши навіть до нашого села, через деякий час відступили. Махновці знову мали цілковиту можливість продовжувати свою діяльність.

Анархічні гасла махновців (між іншим, абсолютно тотожні з більшовицькими: «Бий буржуїв! Влада народів! Грабуї награвоване!») знаходили сприятливий відгук у широких масах політичне малосвідомого народу. Органічна непримиренність до інтелігенції всіх рангів, яка переходила в люту ненависть до неї, характеризували цей руїницький рух, що охопив майже половину України. В число цих «буржуїв-інтелігентів» потрапили й мої батько й мати — щирі трудівники на полі народньої освіти (виключно на селі), а їхні колишні школярі виявили себе готовими вбити, знищити їх, забрати майно, спалити хату.

Становище матері ускладнялось багатьма обставинами. Батька подовгу не бачили в селі. А одного разу він з'явився... без вусів. Треба ж такому трапитись! Голячись, він необережно зрізав бритвою половину вуса. Тож не ходити з одним вусом. — і він зголив і другий! Що ж ви думали? Вся Гусарка заговорила: «Ми ж казали, що він німецький шпигун!» І про старшого брата твердили, що він пішов з «кадетами». Бо ж не випадково, коли були в селі ці «кадети», якийсь білогвардійський офіцер, грузинський князь, стояв зі своїм штабом у нашій хаті. Цих фактів та різних пліток було досить, щоб матір почали тягати на допити та слідства. І наприкінці розпорядилися провести над нею громадський суд (хтось домігся такої демократії!).

Небезпека зробилася такою невідворотною, що тільки чудо могло врятувати. І це чудо знайшлося у вигляді одного з кращих материних учнів Василя Гудини. Ризикуючи власним

життям, він зважився. Як згодом мати нам розповіла з своєю лагідною усмішкою, прийшов до неї цей Василь і повідомив (він особисто чув про махновські наради і рішення), що її присудять до розстрілу, і наполіг, щоб вона негайно, того ж вечора виїхала з села назавжди. Він і бричку приготував. Мати за своєю звичкою похитала головою і сказала: «А мені вони всі здаються хорошими людьми». Василь Гудина врешті примусив її зібрати таке-сяке в дорогу і буквально через годину одвіз на станцію Магедово.

А тим часом і мені з братом довелося зустрітися з махновцями в Катеринославі. З Гусарки тоді вже остаточно перебралася мати. Життя для нас налагоджувалося. До осені в місті було тихо. Функціонували школи, установи, десь у системі управління народною освітою працював батько. Микола вчився в Гірничому інституті, Марія — в музучилищі, а я байдикував, бо гімназію закрили, а чогось іншого для мого дальшого навчання не знаходилося. Матеріально жити ставало скрутніше, але якось викручувались на пшоні, гарбузах, яшному борошні та олії, яку споживали краплями. Ще гірше зробилося, коли німці залишили Україну. В місті почалися грабунки, бандитизм.

Скориставшись з такої нагоди, Махно з величезною армією, яка на той час сягала понад сто тисяч, фактично без бою захопив Катеринославі. Військові частини Української Народної Республіки не змогли вчинити опору стихійній навалі махновців. Сам Нестор Махно верхи на коні (я все це сам бачив) очолив пишний парад свого війська на славнозвісному Катеринославіському проспекті. Все було добре організовано, можна сказати, респектабельно. Ішли дисципліновані колони піших вояків з рушницями, а не з відрізами, досі основним видом зброї, парадували знамениті тачанки з кулеметами спереду і ззаду, кавалерія демонструвала добрячих коней і обвішаних гранатами вершників, попереду майорів у руках дебелого дядька чорний прапор анархії.

Головна штаб-квартира махновців містилася в готелі «Асторія» на проспекті недалеко від центральної пошти. Почала виходити газета «Набат», редактором був відомий анархіст Волін. Хоча прийшла влада анархістів, які проповідували беззладдя, в місті не відчувалося неладу. Подейкували, що Махно ніби намірився змінити де в чому свої принципи і, захопивши велике місто, відмовиться від тактики рухливої партизанської війни, а почне створювати Першу Республіку Анархії з столицею вже не в Гуляй-Полі, а в Катеринославі, перейменувавши його на Махноград. Ну, це так і лишилось анекдотом.

Масових грабунків не помічалось. Населення, особливо єврейське, чекало гіршого, проте, нікого не чіпали, наш триповерховий будинок переважно був заселений євреями, і всі жили спокійно. Єдиний, кого забрали махновці з будинку, — був наш батько. Його допитали і, видно, хтось невдалий донос зробив, бо на другий день випустили.

Зі мною та братом справа оберталася більш небезпечно. Якось ми йшли вулицею неподалік від нашого будинку. Зустріло нас троє озброєних махновців. Ми спокійно пройшли повз них, хоч я звернув увагу, як пильно один з них глянув на нас. Дійсно, чуємо вигук:

«Стойте!»

Ми обернулися, спинились. Підходить той до нас ближче і, гостро вдивляючись, з недоброю усмішкою каже:

«От і піймались, кадети!»

Ми зацікавилися ошелешені. Якись знайомі інтонації в тих словах... Гусарці? Так і хотілося радісно вигукнути «Здрастуйте, земляки!» А той знімає з плеча рушницю, запитуючи:

«Колька? Васька? Учітільови діти?»

Ми признаємось.

«Ну, то що, — здесь вас порешить, аль повесті до штабу?»

Інші двоє підходять, розпитують в чім річ. Гусарець, наш милий землячок, пояснює і також у них питає, що зробити з цими впійманими «кадетами». Вирішили нас не ставити до

стілки, а вести до штабу.

Йдучи, ми ще не розуміли всього жаху ситуації, але в якийсь момент Микола звернувся до нашого конвоїра:

«Я вас прошу, відпустіть його, він малий, хай піде додому скаже».

А йому той відповідає:

«Нічого! Хай і малої ответить! А до вашого дома ми ще даберьомся!»

Йдемо ні живі, ні мертві. Приводять до невеличкого особнячка, впускають нас. рабів Божих, на страту. Не встиг слова промовити наш конвоїр, як з-за столу рвучко схопився стрункий парубійко у військового крою вбранні і кинувся до нас з розкритими обіймами.

Перед нами стояв радісно всміхнений і схвильований Василь Гудина!

Драматична історія закінчилася тим, що ми вже за годину були дома і розказували, що з нами трапилось. Батько, як завжди, гостро реагував на нашу необачність (ніяк не було нам ясно, в чому була наша провина?). А кротка мати сказала: «От бач. я ж завжди вірила, що на світі є хороші люди».

Увечері приїхав до нас наш рятівник на підводі, привіз нечувані дари господні. Особливим скарбом у ті напівголодні часи був великий куль пшенишного борошна та чималенька сулія олії! Мати з Марією заходилися пекти коржі особливого «гусарського» типу, які звалися кахлама, так звані складані коржі, дуже смачні, мати вміла їх якось своєрідно замішувати і смажити на сковорідці особливим способом. Василь, звичайно, і самогонки привіз. Отак ми й самі поробилися махновцями. Василь Гудина з глибоких переконань пішов до Махна. Під час війни він дослужився до прапорщика, готував себе до вчительської професії, однак, начитавшись Кропоткіна, знайшов у його вченні щось позитивне. У махновців служив він одним з визначних працівників штабу великого гусарського загону. Отак нам пощастило.

Правда, наша дружба з махновцями не пройшла безслідно. Після місячного їхнього панування петлюрівські частини під командою Болбочана несподіваним ударом налетіли з півночі і заходу на місто. Махновці в страшенній паніці ледве врятувались від розгрому, бо шляхи відступу були цілковито відрізані, тікали вони через Дніпро плотами, коритами, вплав, бо човни захопили старші начальники. Казали свідки, що на березі лежали купи награбованого добра, яке покидали втікачі, мало не догола роздягаючись, кидаючись уплав. Напевне, це була правда. Дні через два-три, коли в місті встановився такий-сякий лад, я з друзями ходив на той берег і бачив рештки негодящих речей. Все краще, звичайно, підхопили ті, що жили поблизу і прийшли першими на цей «ярмарок». Позабирали вони собі добрячі хутрянні шуби, чоботи, шапки, костюми. Спасибі Махну, — добре дехто вдягся і взувся.

А яке це мало відношення до нас, до нашої сім'ї? Дуже просте, як звичайний поговор. Пустили чутку, що до нас мало не сам Махно приїжджав у хату. Понавозив харчів та награбованого одягу на все життя. Почали тягати батька тепер уже представники свого, українського уряду. Не знаю, що саме інкримінувалось йому, але незабаром випустили, і він знову повернувся на працю в міське управління народної освіти.

1919 року я також пішов на працю. Хтось підказав, що в місті почала виходити українська газета, редакція якої потребує працівників. Я зрадів, сподіваючись, що відразу стану журналістом, а то й письменником. На жаль, в редакції мене не зрозуміли, і призначили кур'єром між редакцією і друкарнею. Певна річ, я повинен був вважати це відповідальною посадою, бо щодня в моїх руках були рукописи, які я носив у набір, а з друкарні приносив свіжі гранки. Уявляєте, якби щось було загублено? Газета б завтра не вийшла.

Газета звалась «Український пролетар», орган катеринославського комітету партії боротьбістів. Мені, хлопчаків, було не до того, щоб проймається політичним напрямом газети, — я не пам'ятаю нічого прочитаного в ній, — мені було лише цікаво близько побачити

технічний процес випуску газети. У вільні хвилини, а часто після роботи я придивлявся до наборщиків, верстальників, друкарів, старанно вивчав назви й призначення тих чи інших шрифтів, місце кожної бабітової літери в набірній касі, запам'ятав поліграфічні терміни: верстатка, талер, верстка, шпації, шпонки, пункти, корпус, петіт, цицера, нонпарель. Наука, власне, така практика багато чому мене навчила і придалась у моїй подальшій уже справжній газетярській роботі.

З приходом денікінців улітку 1919 року газета припинила своє існування. Боротьбісти вже тоді готувались до згубного влиття в більшовицьку партію і тому поступово обмежували самостійні дії.

*Канадський інститут українських студій.
Альбертський університет. Едмонтон, 1987. С. 13 — 28.*

Біографічна довідка

(Микола Чабан. У старому Катеринославі (1905-1920 рр.). – Дніпропетровськ: ІМА-Прес. – 2001.)

Сокіл Василь (1905 — 2001) — український письменник, син громадського діяча і педагога Івана Васильовича Сокола (1867 — 1945), брат оперної співачки Марії Сокіл-Рудницької (1902 — 1999) і гірничого інженера Миколи Сокола (1899 — 1972), чий спогади також друкуються у цьому виданні.

Василь Іванович Сокіл народився 5 березня 1905 року в селі Гусарка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізька область). Його батько сільський вчитель Іван Сокіл був знайомий з Д. Яворницьким, прищепив дітям високу національну свідомість, заарештовувався у оправі «СВУ» і, зрештою, в сорокових роках загинув у в'язниці.

Восени 1914 року юного Василя відвезли вчитися до Катеринослава, де вже жили старший брат Микола та сестра Марія (згодом — відома оперна співачка, яка померла в Сполучених Штатах). Після навчання в одній з приватних гімназій Василь переходить до другої класичної гімназії, про що він докладно пише в книжці спогадів «З далека до близького», виданій 1987 року в Едмонтоні (Канада). З початком українських національних визвольних змагань юнак стає членом Української юнацької спілки, працює в газеті «Український пролетар» — органі катеринославського комітету партії боротьбістів. Близько року Василь Сокіл провчився в гірничому інституті на геолого-маркшейдерському відділі. Але зрозумів, що це не його справа і гірничий інститут покинув. Стає нештатним кореспондентом газети «Зірка», яку редагував

письменник Іван Ткачук. А 1923 року на сторінках «Зірки» з'явилося ім'я Андрія Шпички — так підписував свої фейлетони, гуморески, усмішки 18-річний Василь Сокіл.

Навколо «Зірки» гуртувалася творча молодь, яка стала основою катеринославської організації спілки селянських письменників «Плуг». Василь Сокіл з теплотою згадує своїх літературних побратимів тієї пори — Максима Лебеда, Івана Ткачука, Василя Чаплю, Михайла Дубовика, Бориса Тенету, Павла Козаря, Василя Мисика.

Ще з Гусарки батько письменника Іван Сокіл підтримував знайомство і ділові зв'язки з Дмитром Івановичем Яворницьким. Батько вишукував у селян археологічні знахідки, а потім пересилав їх до катеринославського музею. У цьому музеї нерідко бував і юний Василь Сокіл.

У Катеринославі він вступає до інституту народної освіти, з теплотою згадує свого педагога професора Петра Олександровича Єфремова. Друкує перші твори

в новозаснованому часописі «Зоря», стає кандидатом у члени УКП (Українська Комуністична партія), яка опозиційне ставилася щодо правлячої партії більшовиків, передусім у національному питанні. За приналежність до УКП Василь Сокіл восени 1925 року заарештовувався.

А в 1928 році письменник на постійно переїхав жити до Харкова. Працював у газетах, Всеукраїнському радіокомітеті. 1932 року закінчив філологічний факультет Харківського університету. Друком виходять його повісті «Надри» (1932), «Потоки сил» (1933). Перші роки війни був у евакуації з колективом Харківського театру музкомедії в містах Середньої Азії, з 1944 року — на війні. По війні працював у харківській пресі. 1979 року Василь Сокіл з дружиною і родиною виїхав за кордон. Жив спочатку в Сполучених Штатах, а потім в Австралії. У зв'язку з виїздом за кордон 1979 р. виключений із Спілки письменників України і поновлений в ній тільки 1997 року. Василеві Соколу належать кілька п'єс, які йшли в театрах України, він здійснив понад двадцять перекладів з російської музичних комедій і класичних оперет — зокрема, таких, як «Сільва», «Бал у Савої», «Мартин рудокоп», «Підв'язка Борджія», а з радянських — «Роза вітрів», «Вогники», «Дочка фельдмаршала», «Солов'їний сад»... На американському континенті В.Сокіл співробітничав у таких виданнях, як «Українські вісті», «Свобода», «Сучасність», «Нові дні». За п'ятнадцять років на їх шпальтах були опубліковані дві сотні статей на політично-громадські та літературні теми. Оповідання, вірші, байки, гуморески в цих виданнях друкувалися під власним прізвищем і під псевдонімом Макар Дуда.

Аж до своєї смерті друкувався у тижневику «Вільна думка», який виходить в Австралії. Повість Василя Сокола «Така довга ніч» надрукована 1984 р. у «Сучасності», а наприкінці того року вийшла окремою книжкою у видавництві «Сучасність». Наступного, 1985 року ця повість в поширеному варіанті вийшла російською мовою під назвою «Собачьи радости» у видавництві «Перспектива» (США). Кілька років тому ця повість була надрукована і в Україні

— спочатку в часопису «Березіль», а 1994 року вийшла окремим виданням у Харкові.

1987 року Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада) видав перший том спогадів Василя Сокола «Здалека до близького». Немає сумніву, що колись ця велика (358 стор.) книжка з багатющим фактичним матеріалом (чимало сторінок присвячено нашому рідному Січеславу) буде видана й в Україні. А тим часом письменник у 2001 році видав у Харкові другий том спогадів і роздумів «Дивний світ пізнання».

У Сіднеї (Австралія) у видавництві «Беркут» під псевдонімом Макар Дуда 1990 року побачила світ збірка гумору і сатири «Сміюсь аж плачу». 1991 року у видавництві «Лерос Пресе (Канберра) в англійському перекладі однією книжкою з'явилися дві повісті Василя Сокола під назвою «А потім там була гласність». Журнальними публікаціями на Заході також вийшли драма В.Сокола «Поминки» (1987, «Сучасність») та повість «Вікна виходять на захід» (там же, 1986).

І це ще не все. В останні двадцять років життя на Заході Василь Сокіл працював з подвоєною енергією. Він відредагував три томи «Щоденника» Володимира Винниченка та книжку Вал. Ревуцького «Нескорені березильці» (1985 р., видавництво «Слово»). З

1985 року В.Сокіл був членом американського відділу Пенклубу.

1986 року його повість «Така довга ніч» дістала першу премію Літературного Фонду ім. Франка (Чикаго).

1998 року у Харкові у в-ві «Майдан» В. Сокіл видав збірку вибраних драматичних творів та кількох оповідань «Комедії і драми в житті і на сцені».

Василь Сокіл помер у Сіднеї (Австралія) 2 жовтня 2001 р. на 97-му році життя. Похований на українському православному кладовищі Руквуд.